

هویت، حاکمیت و نوسازی:

ایران در آرشیو سازمان‌های بین‌المللی در ژنو ۱۹۲۵-۱۹۰۰

سیدمحمد کاظم سجادیپور*

استادیار گروه دیپلماسی و سازمان‌های بین‌المللی دانشکده روابط بین‌الملل

(تاریخ دریافت: ۸۵/۹/۲۰ - تاریخ تصویب: ۸۵/۱۲/۱۰)

چکیده:

ایران از ابتدای قرن بیستم علی‌رغم ضعف‌های داخلی و خارجی، در سازمان‌های سیاسی و تخصصی بین‌المللی مشارکت داشته است. از این لحاظ، این پژوهش، دو پرسش اصلی را طرح و پاسخ می‌دهد. این پرسش‌ها عبارتند از: (۱) مطالب آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو در مورد ایران در ابتدای قرن بیستم چگونه‌اند و چگونه می‌توان آنها را دسته‌بندی و ارزیابی نمود؟ (۲) از مجموعه اسناد و مدارک موجود در آرشیوهای مزبور چه مفاهیمی را می‌توان برای شناخت تعامل ایران با دیگران در دوران مورد مطالعه استنباط کرد؟ این پژوهش براساس مراجعه حضوری به آرشیو چهار سازمان بین‌الدولی در ژنو شکل گرفته است. این سازمان‌ها عبارتند از جامعه ملل، سازمان بین‌المللی کار، اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ. در این پژوهش اسنادی که در مورد ایران در آرشیوهای مزبور وجود داشته، شناسائی، مطالعه و دسته‌بندی شده و نهایتاً سعی شده که رابطه معنی‌داری از رفتار ایران در این سازمان‌های بین‌المللی عرضه گردد که به نوبه خود آئینه‌ای از تحولات داخلی ایران، چگونگی اندیشه‌های نخبگان و حکومت‌گران ایرانی از مناسبات بین‌المللی و شرایط پیچیده کشور در ابتدای قرن بیستم می‌باشد.

واژگان کلیدی:

ایران در ابتدای قرن بیستم - ایران و سازمان‌های بین‌المللی - ایران و دیپلماسی چندجانبه - ایران و جامعه ملل - ایران و سازمان جهانی کار - ایران و اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور - ایران و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ - ایران و آرشیوهای ژنو

Email: smksajjad@yahoo.com

*فاکس: ۲۲۸۰۲۷۴۲

نویسنده لازم می‌داند از خانم Bernhardine Pejovic از آرشیو جامعه ملل، خانم Mary Booth از کتابخانه و آرشیو کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، از خانم Heather Heywood از کتابخانه و آرشیو اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور و آقای Remo Becci رئیس آرشیو سازمان بین‌المللی کار در ژنو به خاطر همکاری صمیمانه در دسترسی به اسناد، مدارک و کتب مورد نیاز سپاسگزاری کند.

مقدمه:

ایران در ابتدای قرن بیستم میلادی یکی از اصلی‌ترین نقاط عطف خود را پشت سر گذاشته و دچار دگردیسی‌های گوناگونی از نظر حیات داخلی و خارجی شده است. علی‌رغم کثرت آثار و نوشته‌هایی که در خصوص این دوره انتقالی به چاپ رسیده، هنوز ابعاد فراوان از وضعیت داخلی و بین‌المللی ایران ناشناخته مانده و سئوالات عمده فراروی پژوهشگران قرار دارد. در همین راستا باید گفت بسیاری از اسناد و مدارک مربوط به این دوران شناسائی نگردیده و در صورت شناسائی مورد مطالعه متدلوژیک و قانونمندی قرار نگرفته است. بعلاوه، گرایش‌های سیاسی و اعتقادی مختلف در خصوص مطالعه این دوران، در آثار منتشره به چشم می‌خورد و انتشار مطالب جانبدارانه و با جهت‌های مشخص فکری، ارزیابی و قضاوت دقیق در مورد شرایط، بازیگران، پویائی و سیر تحولات درونی و بیرونی ایران را مشکل می‌سازد. در عین حال، گسترش مطالعات و پژوهش‌های مربوط به این دوران، امکان‌بازبینی و واریسی بسیاری از اسناد، گزاره‌ها و جمع‌بندی‌های تحقیقاتی را فراهم می‌آورد.

الف) طرح مسئله:

یکی از ابعاد مطالعه نشده درباره ایران در ابتدای قرن بیستم، مناسبات چندجانبه (multilateral) ایران می‌باشد. منظور از مناسبات چندجانبه، رفتار ایران در سازمان‌های بین‌المللی بین‌الدولی Intergovernmental International Organizations می‌باشد. سازمان‌های بین‌المللی بین‌الدولی محصول تطور رشد دیپلماسی در نیمه دوم قرن نوزدهم و دهه‌های اولیه قرن بیستم در مناسبات بین‌المللی می‌باشد. دیپلماسی چندجانبه بر این فرض مبتنی است که همه دولت - ملت‌ها (Nation-State) در جهت بهبود زندگی بین‌المللی در چارچوب سازمان‌های بین‌المللی با یکدیگر می‌توانند تعامل داشته باشند. سازمان‌های بین‌المللی حوزه‌های گوناگون تعامل بین کشورها در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را مورد پوشش قرار می‌دهند (عامری، ۱۳۸۱: ۲۴۳-۳۰۲).

جهان شاهد حدود یک صد سال تعامل چندجانبه می‌باشد و جالب آنکه ایران به عنوان یک دولت - ملت در اوائل قرن بیستم علی‌رغم شرایط بسیار سخت و دشوار داخلی به تعاملات چندجانبه علاقمند بوده و در آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی مدارک و اسنادی وجود دارند که در خور دقت و مطالعه می‌باشند. برخی از این آرشیوها برای پژوهشگران تاریخ معاصر ایران شناخته شده نیست. نیاز به تأکید نیست که ژنو یکی از عمده‌ترین مراکز دیپلماسی چندجانبه در دنیا می‌باشد.

(ب) هدف پژوهش:

با عنایت به زاویه نگرشی فوق و با توجه به اینکه غالب آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو وجود دارد، این پژوهش، در پی طرح دو پرسش عمده و فراهم آوردن پاسخ‌های آنها، به فهم ما از جامعه ایران و چارچوب‌های رفتاری آن با دیگران در ابتدای قرن بیستم کمک می‌کند.

- ۱- مطالب آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو در مورد ایران چگونه‌اند و چگونه می‌توان آنها را دسته‌بندی و ارزیابی نمود؟
- ۲- از مجموعه اسناد و مدارک موجود در آرشیوهای مزبور چه مفاهیمی را می‌توان برای شناخت تعامل ایران با دیگران در دوران مورد مطالعه استنباط کرد؟

(ج) پیشینه پژوهش:

درباره ایران در ابتدای قرن بیستم که سال‌های پایانی سلسله قاجاریه را در برمی‌گیرد، مطالب و پژوهش‌های مختلف انتشار یافته و، در حال انتشار است. در مجموعه پژوهش‌های مزبور، اسنادی گوناگون از گزارش‌های دولت‌های عمده اروپائی و همچنین اسناد شخصی و خاطرات و زندگی‌نامه‌ها و اسناد دولتی ایران منتشر گردیده‌اند. اما در این میان، بجز مواردی استثنائی مراجعه‌ای به آرشیو سازمان‌های بین‌المللی نشده است (زندفر، ۱۳۷۷). در دوره مورد مطالعه، ژنو عمده‌ترین مرکز ثقل مناسبات چندجانبه بین‌المللی می‌باشد. بررسی آرشیوهای موجود در ژنو در رابطه با ایران می‌توان بخشی از حیات اجتماعی ایران در دوره مورد بحث را روشن کند. این پژوهش، درآمدی برای پرکردن این خلأ پژوهشی در شناخت ایران معاصر می‌باشد.

(د) روش پژوهش:

این پژوهش براساس مراجعه حضوری به آرشیو چهار سازمان بین‌الدولی در ژنو شکل گرفته است. این سازمان‌ها عبارتند از جامعه ملل (League of Nations)، سازمان بین‌المللی کار (International Labor Organization)، اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور (International Union of Telecommunication) و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ (International Committee on Red Cross). در این پژوهش اسنادی که در مورد ایران در آرشیوهای مزبور وجود داشته، شناسائی، مطالعه و دسته‌بندی شده و نهایتاً سعی شده که رابطه معنی‌داری از رفتار ایران در این سازمان‌های بین‌المللی عرضه گردد که به نوبه خود آئینه‌ای از تحولات داخلی ایران، چگونگی

اندیشه‌های نخبگان و حکومت‌گران از مناسبات بین‌المللی و شرایط پیچیده کشور در ابتدای قرن بیستم می‌باشد.

ه) یافته‌های پژوهش:

پژوهش در آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو نشان می‌دهد که اولاً علی‌رغم ضعف عمومی قدرت ایران در اواخر دوران قاجار، مجموعه نخبگان سیاست خارجی ایران، از مناسبات بین‌المللی و ظرفیت‌هایی که دیپلماسی چندجانبه برای کشور در برداشته آگاه بوده‌اند. ثانیاً، ایران سعی داشته تا از سازمان‌های بین‌المللی در جهت پردازش هویت ویژه خود بهره گیرد و تا حد امکان در راستای تأمین امنیت ایران از سازمان‌های مزبور استفاده کند و از ظرفیت‌های فنی آنها جهت نوسازی استفاده کند. ثالثاً در جوهره فکر ایرانی، در این دوران در کنار تأکید فراوان بر برجستگی هویت خود، نگاه به راه حل‌های جهانی و توجه به سرنوشت مشترک بشری به چشم می‌خورد. این تفکر حضوری پایدار در تعامل ایران با جهان از گذشته داشته و یکی از نقاط اتصال ایران گذشته با حال و آینده می‌باشد. واریسی و تأیید گزاره‌ها و یافته‌های فوق در گروی یافتن پاسخ به پرسش‌های دو گانه‌ای که در هدف پژوهش ذکر شدند. دو بهره این نوشتار به ترتیب به پرسش‌های مزبور خواهد پرداخت.

بهره اول: چگونگی اسناد مربوط به ایران در آرشیوهای ژنو

برای روشن کردن پاسخ به این سؤال که اسناد مربوط به ایران در آرشیوهای ژنو چگونه‌اند، ابتدا باید دلیل توجه به ژنو به عنوان یک مرکز تاریخی و بین‌المللی را بیان داشت. سپس باید آرشیوهای موجود در ژنو را مورد شناسایی قرار داد و سرانجام به چگونگی مطالب مربوط به ایران در این مجموعه آرشیوی پرداخت.

الف) اهمیت ژنو از نظر پژوهش‌های تاریخی و بین‌المللی

ژنو که در بخش فرانسوی زبان سوئیس قرار دارد بیش از دو قرن است که کانون کنش و واکنش‌های بین‌المللی می‌باشد. برجستگی ژنو در طی این دو قرن در تداوم سه عنصر می‌باشد که به حیات سیاسی این شهر، به عنوان مرکزی استثنائی در روابط بین‌المللی شکل و قوام داده است. عنصر اول، ایده ژنو می‌باشد. بدین معنی که ژنو تنها یک شهر نمی‌باشد، بلکه یک ایده است. ژنو بر این ایده بنا شده است که جهان نیازمند به مرکزی است که در بیطرفی، محلی

برای گردآمدن بازیگران روابط بین‌الملل باشد. از رهگذر بیطرفی، حتی بازیگران متخاصم امکان صحبت و گفتگو با یکدیگر را دارند. در پی تطور و تحول این فکر که از این طریق می‌توان مسیر تعامل دولت، ملت‌ها را در مسائلی که به یکدیگر احتیاج دارند باز کرد که با یکدیگر قوانین و هنجارهای بین‌المللی را شکل دهند. ژنو مخصوصاً با میزبانی گفتگوهای مربوط به کمک به مجروحین و مصدومین، اسیران و ناپدیدشدگان جنگ‌ها توانسته است ثابت کند که توانائی تبدیل ایده مزبور در عمل را دارد. اوج تجلی عملی این ایده در مذاکره، تصویب و اجرای کنوانسیون‌های موسوم به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو در مورد حقوق نظامیان و غیرنظامیان در مخاصمات بین کشورها می‌باشد که تقریباً اجماعی‌ترین مورد در حقوق بین‌الملل بوده و همه دولت‌ها به آن‌ها نیازمند و به اجرای آنها خود را متعهد کرده‌اند. ژنو در عمل، حالت ایده بودن خود را حفظ کرده است و بهمین دلیل می‌باشد که تقریباً بلااستثناء دولت‌های مختلف و متضاد جهان، مخصوصاً از ابتدای قرن بیستم به بعد، در ژنو حضور داشته و بخشی از روابط بین‌الملل خود را از طریق این شهر شکل داده‌اند.

برجستگی فوق‌الذکر خود ریشه در تحولات تاریخی شهر ژنو دارد. ژنو در پی کشمکش‌های گوناگون بین گرایش‌های کلیسائی در بیش از پنج قرن قبل، با توجه به ساخت فکری و اجتماعی خود، بعد از گذر از تنش‌های فراوان تبدیل به مأمنی برای پناهندگانی شد که می‌خواستند از آزارهای کلیسای کاتولیک در عصر اصلاحات در امان باشند. در تداوم این ویژگی، ژنو زادگاه نخستین مباحث مربوط به حقوق بین‌الملل بشردوستانه در قرن نوزدهم گردید و بعد از جنگ جهانی اول، با انتقال دبیرخانه جامعه ملل از لندن به ژنو، تبدیل به عمده‌ترین شهر بین‌المللی در فاصله دو جنگ جهانی شد. ایده ژنو علی‌رغم نشیب و فرازها همچنان زنده می‌باشد (Gordon, 2002).

عنصر دومی که به ژنو برجستگی می‌دهد، حضور دبیرخانه‌های بیش از سی سازمان بین‌الدولی در این شهر است که بعضاً سابقه‌ای بیش از یک قرن دارند. علاوه بر دبیرخانه دفتر اروپائی سازمان ملل متحد، دبیرخانه سازمان بین‌المللی کار، سازمان جهانی بهداشت، اتحادیه بین‌المجالس، اتحادیه بین‌المللی مخابرات راه دور و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در این شهر قرار دارد. آنچه در مورد این دبیرخانه‌ها حائز اهمیت می‌باشد تاریخ تعامل دولت‌ها در حوزه‌های تخصصی بهداشت، کار، اقتصاد، امنیت و زندگی اجتماعی می‌باشد و این ویژگی بر اهمیت تاریخی و بین‌المللی این شهر می‌افزاید.

سرانجام سومین عنصری که بصورت مداوم در دو قرن گذشته به ژنو برجستگی داد ویژگی هنجارسازی (Norm Setting) در روابط بین‌المللی از طریق دیپلماسی چندجانبه می‌باشد. بدین معنی که بسیاری از کنوانسیون‌ها و مقررات بین‌المللی که در پی مذاکرات طولانی، مفصل

و تکنیکی بین دولت‌ها، به سرانجام رسیده، در ژنو شکل گرفته‌اند و میزان مشارکت دولت‌ها در این روند، آئینه‌ای از تمایلات، توان ملی، درک بین‌المللی، کارآئی دیپلمات‌ها و دستگاه دیپلماسی کشورها و در یک کلام محکی برای شناخت وضعیت کشورها در سطوح کلان و خرد می‌باشد.

با توجه به آنچه که از ژنو گفته شد، مطالعه و پژوهش در اسناد موجود در آرشیوهای ژنو می‌تواند زوایائی از کنش و واکنش‌های جوامع و کشورها من جمله ایران را روشن کند. حال باید دید که مناسبات فوق‌الذکر، چگونه در آرشیوهای ژنو متجلی می‌گردد که این خود مستلزم نگاهی به آرشیوهای ژنو می‌باشد.

ب) آرشیوهای موجود در ژنو و ایران

به طور کلی در ژنو دو دسته آرشیو وجود دارد و در هر کدام اسناد و گزارش‌هایی مربوط به ایران یافت می‌شود. دسته اول آرشیوهای دولت محلی ژنو (Canton de Geneve) می‌باشد. این آرشیو از غنی‌ترین آرشیوهای جهانی و یکی از منابع اصلی مطالعات و پژوهش‌های مربوط به جنبش اصلاحات کلیسایی در اروپا مخصوصاً در خصوص نقش کالون می‌باشد. بیش از پنج قرن از تعاملات اجتماعی و اداری شهر و دولت محلی ژنو، بصورت منظم در دسترس می‌باشد (M.Kingdon, 1995). از طریق این آرشیو، مخصوصاً با توجه به آنکه خانواده و رجال دوره قاجاری، به این شهر رفت و آمد داشته‌اند، می‌توان اطلاعاتی در خصوص اقامت و تعاملات آنها بدست آورد. ژنو یکی از مراکزی بوده است که ایرانی‌ها در دوره قاجار برای تحصیل و برای آشنائی با اروپا مخصوصاً در ابتدای قرن بیستم برگزیده بودند (بهنام، ۱۳۸۳: ۱۱۴). شایان ذکر می‌باشد که بعد از حدود نود سال از سقوط قاجاریه، هنوز برخی از خاندان‌های قاجاری در ژنو حضور داشته و انعکاس حضور ممتد آنها را می‌توان حتی در سنگ قبرهای قبرستان پتی سکونه (Petit Saconnex) مشاهده کرد.

دسته دوم آرشیوهای موجود در ژنو، آرشیو سازمان‌های بین‌المللی می‌باشد. در بین آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی، آرشیو جامعه ملل برجسته‌ترین می‌باشد. جامعه ملل از ۱۰ ژانویه ۱۹۲۰، در پی به اجرا در آمدن معاهده ورسای پا به منصفه ظهور گذاشت و در ۱۸ آوریل ۱۹۴۶ رسماً منحل شد. جامعه ملل، آرشیوی به غایت کامل از تمام جلسات مجمع عمومی (Assembly)، شورا (Council)، کنفرانس‌ها، کمیته‌ها و کمیسیون‌های خود بجا گذاشته است. این آرشیو در حال حاضر در بخشی از کتابخانه بسیار بزرگ دفتر اروپائی سازمان ملل متحد در ژنو قرار دارد. (United Nations 1919-1946, 1999) با توجه به اینکه ایران یکی از اعضای جامعه ملل بوده، این آرشیو اسناد و گزارش‌های مفصل و قابل توجه در مورد ایران دارد.

در کنار آرشیو جامعه ملل، آرشیو سازمان‌های بین‌المللی تخصصی نیز باید ذکر شوند. منظور از سازمان‌های بین‌المللی تخصصی، آن دسته از سازمان‌ها هستند که متمرکز به یک موضوع خاص در تعاملات چندجانبه می‌باشند. البته ریشه برخی از این سازمان‌های تخصصی را باید در جامعه ملل جستجو کرد. به عنوان مثال، سازمان جهانی بهداشت که در ۱۹۴۶ تشکیل شد، ادامه کار کمیسیون بهداشت جامعه ملل می‌باشد و اسناد آن کمیسیون بعد از تشکیل سازمان بهداشت جهانی به آن سازمان منتقل شده است و جالب آنکه در مورد ایران، کمیسیون بهداشت جامعه ملل فعال بوده و گزارش‌های تهیه شده توسط آن در اجلاس‌های عمومی جامعه مطرح شده‌اند که بعداً به آن پرداخته خواهد شد.

یکی از غنی‌ترین آرشیوهای سازمان‌های تخصصی بین‌المللی، آرشیو سازمان بین‌المللی کار است. ایران در نخستین کنفرانس جهانی کار (World Labour Conference) در ۱۹۱۹ در واشنگتن شرکت داشته است. این کنفرانس سنگ بنای تشکیل سازمان جهانی کار را تشکیل می‌دهد. اسناد حضور ایران از نخستین کنفرانس بین‌المللی کار تاکنون در آرشیو بسیار عظیم سازمان جهانی کار نگاه‌داری می‌شود (Elsmark, 1997).

سازمان جهانی ارتباطات راه دور، قدیمی‌ترین سازمان بین‌الدولی تخصصی دنیا است. اسناد موجود در آرشیو این حضور ایران را در کنفرانس بین‌المللی تلگراف در ۱۸۶۵ در پاریس را نشان می‌دهد. آرشیو این سازمان وضعیت دقیق و فنی تاریخ تحول تلگراف در ایران را روشن می‌کند (International Telecommunication, 2005).

آرشیو کمیته بین‌المللی صلیب سرخ که اختصاصاً سیر تحول بین‌المللی حقوق بشر دوستانه (International Humanitarian Law) کمک به مجروحین، مصدومین و غیر نظامیان را از نظر نظری و عملی نشان می‌دهد، حضور فعال ایران در تدوین کنوانسیون‌های بین‌المللی در حوزه تخصصی بشردوستانه در دهه‌های آخر حکومت قاجاریه را به تصویر می‌کشد (Bugnion, 2005. Schinder & Toman, 2004).

شایان ذکر است که آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی مزبور، حاوی اسنادی درباره فعالیت‌های ایران در فاصله سال‌های ۱۹۰۰-۱۹۲۵ می‌باشند. این محدوده زمانی بنا به ملاحظات خاص این پژوهش که تمرکز در سال‌های آخر سلسله قاجار می‌باشد، در نظر گرفته شده است. در سال‌های بعد از ۱۹۲۵، اسناد آرشیوهای بین‌المللی در ژنو در مورد ایران گسترده‌تر و پرمطلب‌تر می‌باشند. به عنوان مثال در آرشیو اتحادیه بین‌المجالس (Interparliamentary Union)، نخستین دسته اسنادی که مربوط به ایران است به سال ۱۹۳۴ بر می‌گردد. به نظر می‌رسد که پارلمان ایران در یک ربع قرن تأسیس اولیه خود، در اتحادیه بین‌المجالس فعال نبوده ولی اسناد حضور ایران از بعد از آن تاریخ در آرشیو اتحادیه

بین‌المجالس وجود دارد. بر همین منوال از آنجا که قالب سازمان‌های تخصصی بین‌المللی مربوط به سازمان ملل متحد، علی‌رغم داشتن ریشه‌های قبل از جنگ جهانی دوم، از ۱۹۴۵ به بعد فعال شده‌اند، اسناد بسیار ارزشمند درباره ایران در آرشیو سازمان‌های مزبور در خصوص تحولات نیمه دوم قرن بیستم وجود دارد که خود موضوع پژوهش دیگری است.

در کنار آرشیوهای دولتی و آرشیو سازمان‌های بین‌المللی به دسته سومی از آرشیو مربوط به ایران در ژنو باید توجه کرد و آن آرشیوهای خصوصی و شخصی است. عمده‌ترین این آرشیوها، آرشیو مکاتبات و یادداشت‌های نصرت‌الدوله فیروز می‌باشد که در سال ۱۳۷۸ (۱۹۹۹) توسط پسر نامبرده، شاهرخ فیروز، به آرشیو جامعه ملل داده شده است. این مجموعه حدود ۴۰۰ سند را در بر می‌گیرد، یکی از مجموعه‌های منحصر به فرد از اسنادی است که در شناخت دیپلماسی ایران در ابتدای قرن بیستم به طور کلان و ترسیم ویژگی‌های سیاستمداری چون نصرت‌الدوله فیروز بسیار مفید می‌باشد. به نظر می‌رسد که قبل از اینکه شاهرخ فیروز، اسناد را در اختیار آرشیو جامعه ملل قرار دهد، آنها در اختیار سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه و سعاد پیرا قرار داده و ایشان مجموعه این اسناد را به فارسی چاپ کرده‌اند (اتحادیه و پیرا، ۱۳۷۸). اصل اسناد در آرشیو جامعه ملل بوده و در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد. نگارنده این نوشتار، ضمن مرور این اسناد و مکاتبه با پژوهشگر آلمانی، اولیور بست (Oliver Bast) که در مورد ایران در دوران جنگ جهانی اول پژوهش‌هایی سودمند کرده و بررسی آثار منتشره به این نتیجه رسیده که اسناد موجود نصرت‌الدوله فیروز در جامعه ملل، در خور کار پژوهشی بیشتر می‌باشد (اتحادیه و پیرا، ۱۳۷۸: ۵۷۱-۵۹۳). شایان ذکر است که مجموعه اسناد و مکاتبات نصرت‌الدوله فیروز، یکی از مجموعه‌های متعدد اسناد خصوصی است که به آرشیو جامعه ملل اعطا شده است. اسناد خصوصی برخی از فعالین دیپلماسی جهانی در ابتدای قرن بیستم نیز در آرشیو جامعه ملل وجود دارد. به علاوه در شهر ژنو، به عنوان یک شهر تاریخی آرشیوهای خصوصی دیگری می‌توان سراغ گرفت که روشن‌کننده بخش‌های از زندگی بین‌المللی کشورهاست.

لازم به تأکید است که در این پژوهش صرفاً بر آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو تکیه شده است. با توجه به شناختی از ژنو و آرشیوهای موجود در آن عرضه شد، حال باید دید اسناد ایران در این آرشیوها، چگونه قابل دسته‌بندی می‌باشد.

ج) دسته بندی اسناد مربوط به ایران

اسناد مربوط به ایران در آرشیوها به سه دسته کلی قابل تقسیم می‌باشند: دسته اول اسنادی را در بر می‌گیرند که ترکیب هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس‌های مختلف منعقد در

سازمان‌های بین‌المللی را در بر می‌گیرند. برخی از این اسناد، اسامی اعضای هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس‌های مزبور را در بر دارند. به عنوان مثال می‌توان اسناد حضور ایران در کنفرانس بین‌المللی تلگراف در لندن در ۱۹۰۳، (Bureau International de l'Union Telegraphique, 1903: 511) در برلین در ۱۹۰۶، (Bureau International de Union Telegraphiques, 1906: 8) در لیسبون در ۱۹۰۹، (Bureau International de Union Telegraphiques, 1909: 481) در لندن در ۱۹۱۲، (Bureau International de Union Telegraphiques, 1912: 8) و در پاریس ۱۹۲۵، (Bureau International de Union Telegraphiques, 1925: 8) اشاره کرد. در کنفرانس ۱۹۰۳، فردی بنام Kirk در ۱۹۰۶، هوانس خان در ۱۹۰۸، بازیرگویان Bazirguian و در ۱۹۲۵ دکتر اسماعیل امین الملک و وینست‌خان (Vincet Khan) هیئت نمایندگی ایران را تشکیل می‌دهند. اسامی افراد مزبور در اسناد منتشره توسط دفتر بین‌المللی اتحادیه تلگراف (Bureau International de L Union Telegraphique) چاپ شده‌اند.

اما در مواردی اسناد دقیق‌تر و مکاتبات دولت ایران برای معرفی نماینده‌های خود در سازمان‌های بین‌المللی عیناً در آرشیو آن سازمان‌ها وجود دارد. به عنوان مثال، آرشیو سازمان بین‌المللی کار، مکاتبات سفارت ایران در واشنگتن در معرفی اعضای هیئت نمایندگی ایران در نخستین کنفرانس بین‌المللی کار در ۱۹۱۹ را نگهداری می‌کند. در نامه مورخ ۲۸ اکتبر ۱۹۱۹ به امضای صادق السلطنه وزیر مختار سفارت ایران در واشنگتن علی اصغر خان، که سمت دبیر سفارت را داشته به وزارت کار آمریکا که محل دبیرخانه کنفرانس بین‌المللی کار بوده است را معرفی می‌کند (صادق السلطنه، ۱۹۱۹: D-600-C-200-48). در این پرونده که به اعتبار نامه‌ها اختصاص دارد همچنین در سر برگ سفارت ایران در برن در تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۲۳ تلگرافی از تهران درج شده و در آن خواسته شده به آقای آلبرت توماس (Albert Thomas)، مدیرکل سازمان بین‌المللی کار اطلاع داده شود که مصدق السلطنه به عنوان نماینده ایران در کنفرانس بین‌المللی کار منصوب گردیده است (تلگرام سفارت ایران در برن، ۱۹۲۳: D-600-C-200-48).

مورد دیگر از اسناد که بیانگر اعضای هیئت نمایندگی ایران می‌باشد، معرفی ممتاز السلطنه سفیر ایران در پاریس به عنوان نماینده تام‌الاختیار در مذاکرات مربوط به علائم صلیب سرخ در کنفرانس دیپلماتیک ۱۹۰۶ در ژنو است (Consiel Federal Suisse, 1906).

اسناد مربوط به اعضای هیئت نمایندگی ایران در سازمان‌های مختلف بین‌المللی نشان می‌دهد که علاوه بر دیپلمات‌های ایرانی، در مواردی تعدادی از مشاورین خارجی در هیئت ایران حضور داشته‌اند. به عنوان مثال در کنفرانس بین‌المللی کار در واشنگتن در ۱۹۱۹ هیئت ایرانی متشکل از میرزا عبدالعلی خان صادق السلطنه، وزیر مختار، میرزا علی اصغر خان، دبیر

سفارت ایران در واشنگتن و دو مشاور خارجی بنام‌های هنری‌فینکرت (Henry Finkert) و لوئیس‌ادیسون دنت (Louis Addison Dent) بوده است (League of Nations, 1920: 5-10). در برخی از کنفرانس‌های اتحادیه بین‌المللی تلگراف نیز شبیه این مورد تکرار شده است. دسته دوم اسناد موجود در آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو در خصوص ایران، به چگونگی بیان مواضع، مشارکت در بحث‌ها، درخواست‌ها، سخنرانی‌ها و بیانیه‌های شرکت‌کنندگان ایرانی در اجلاس‌های گوناگون اختصاص دارد. این دسته در برخی سازمان‌های تخصصی نظیر سازمان بین‌المللی کار نشانگر حضور غیر فعال ایران در کنفرانس‌های عمده کار می‌باشد. در برخی از سازمان‌های تخصصی دیگر نظیر اتحادیه بین‌المللی تلگراف مذاکرات، بصورت جزئی منعکس نشده ولی تصمیمات نهائی بیانگر آن است که از نظر تکنیکی، ایران درگیر مذاکرات بوده است. به عنوان مثال، بدون استثناء در چند کنفرانس بین‌المللی تلگراف که قبلاً به آنها اشاره شده، در نحوه محاسبه حق مخابره تلگراف همیشه به ایران پرداخته شده و چگونگی محاسبات تعیین شده‌اند و واحد پول ایران ذکر گردیده است.

در کنفرانس‌های تخصصی که ماهیت سیاسی آنها برجسته بوده و موضوع تخصصی کنفرانس دربرگیرنده ابعادی از حاکمیت و هویت ایران بوده، نظیر کنفرانس دیپلماتیک ۱۹۰۶ مربوط به علائم صلیب سرخ، هیئت نمایندگی ایران نسبتاً فعال بوده و موضع‌گیری‌های مشخصی کرده است. اما در این میان، موضع‌گیری‌ها و حرکت‌های دیپلماتیک ایران در جامعه ملل مخصوصاً در سال‌های آغازین آن جدی‌تر و حائز اهمیت بیشتر می‌باشد.

دسته سوم اسناد مربوط به ایران در آرشیو سازمان‌های بین‌المللی، اسناد پیوستن ایران به کنوانسیون‌های بین‌المللی و نه صرفاً مذاکرات قبل از تصویب آنهاست. برخی از تعهداتی که ایران در آن سال و در قالب کنوانسیون‌های بین‌المللی پذیرفته همچنان بقوت خود باقی بوده و از زمره تعهدات دولت محسوب می‌شوند (هدایتی، ۱۳۴۵).

با توجه به آنچه که در این بهره از ویژگی‌های ژنو و آرشیوهای آن، ایران در آرشیوهای سازمان بین‌المللی در ژنو و دسته‌بندی اسناد مربوطه مطرح شد می‌توان به این نتیجه رسید که نفس وجود این اسناد - هرچند پراکنده - برای پژوهش در چگونگی رفتار بین‌المللی ایران، منابع قابل توجه محسوب می‌شوند و می‌توان از طریق مطالعه، دسته‌بندی و مفهوم‌پردازی آنها، شمائی از کنش و واکنش‌های ایران با سیاست بین‌المللی - ماوراء آنچه که صرفاً در قالب روابط دوجانبه با قدرت‌های بزرگ مطرح گردیده‌اند - بدست آورد. چگونگی این وضعیت، تا حدودی در بهره دوم این نوشتار به تصویر کشیده می‌شود. تأکید بر این نکته ضروری است که بنا به دلایل کاملاً قابل فهم، همیشه در تحلیل سیاست خارجی ایران در قرن نوزدهم و بیستم،

به روابط دوجانبه ایران با قدرت‌های بزرگ پرداخته شده و خارج از آن روابط کمتر مورد بررسی تحلیلی قرار گرفته است.

بهره دوم: تحلیل رفتار ایران براساس اسناد آرشیوهای ژنو

حال باید به دومین پرسش این پژوهش پرداخت که از مجموعه اسناد و مدارک موجود در آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو در ابتدای قرن بیستم چه مفاهیمی را می‌توان برای شناخت تعامل ایران با دیگران عرضه داشت. قبل از پاسخ به این پرسش ذکر سه نکته که می‌تواند که فهم فضائی، زمانی و فکری که این پژوهش بر آن متمرکز است کمک کند، حائز اهمیت است. نکته اول در درک فضا و زمان، توجه به شرایط داخلی و خارجی ایران در ابتدای قرن بیستم می‌باشد. از نظر داخلی، ایران دستخوش ضعف و کاهش قدرت مرکزی، مورد چالش قرار گرفتن نهاد سنتی پادشاهی خودکامه و ظهور جنبش‌های اجتماعی عظیم مانند انقلاب مشروطه روبروست. از نظر بین‌المللی، نظام قدرت در جهان در حال دگرگونی بوده و با افول قدرت عثمانی، جنگ جهانی اول و انقلاب بلشویکی در روسیه، ایران در مسیر آسیب‌پذیرهای گوناگون خارجی قرار می‌گیرد. در یک کلام شرایط بسیار دشوار و سخت بوده است.

نکته دوم در شناسائی فضای دیپلماتیک ایران، اشتغال بیش از یک قرن دولت و مردم ایران با منازعه رقابت و دخالت روسیه و انگلیس در ایران می‌باشد. (کاظم زاده، ۱۳۵۴. تریزو، ۱۳۵۹. لنزوسکی، ۱۳۵۶). به عبارت دیگر، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای قرن نوزدهم میلادی، پیوسته با پدیده فوق‌سر و کار داشته و عملاً سیاست خارجی ایران محصور در ساختاری بوده که اساس آن را رقابت این دو کشور در مرحله اول و رقابت سایر کشورها در مرحله دوم تشکیل می‌داده و لذا پدیده‌ای به عنوان دیپلماسی چندجانبه و حضور در سازمان‌های بین‌المللی نسبتاً بدیع و نو می‌باشد. شایان ذکر است که ایران به طور پراکنده به برخی از کنفرانس‌های بین‌المللی نظیر کنفرانس آکسس آسپل در ۱۸۱۸، کنفرانس ارزنه‌الروم ۱۸۴۷-۱۸۴۳، کنفرانس برلن ۱۸۷۷ و کنفرانس اول صلح لاهه ۱۸۹۹ دعوت شده و در آن‌ها حضور داشته است (زندفر، ۱۳۷۷: ۴۷-۱۴). اما مشارکت با سختی‌های فراوانی روبرو بوده است. در این زمینه به عنوان نمونه می‌توان سختی‌های شرکت ایران در کنفرانس صلح ورسای (ملکی، ۱۳۲۲: ۸۷-۶۸) اشاره کرد. در برخی از کنفرانس‌های نظیر کنفرانس لوزان در ۱۳۰۱ شمسی ایران دعوت نشده و این برخلاف تمایل ایران بوده و حتی عدم دعوت باعث اعتراض مجلس شورای ملی می‌گردد (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۳۵۳۵). اما این به معنای جایگاه داشتن دیپلماسی چندجانبه در سیاست خارجی ایران

نباید قلمداد گردد. مضافاً آنکه دیپلماسی چندجانبه ابتدا در درون قاره اروپا رشد کرده و نهایتاً در اواخر قرن نوزدهم و اوائل قرن بیستم جنبه ماوراء اروپائی می‌یابد.

سومین نکته در ترسیم فضائی عملی دیپلماسی ایران در دوران مورد مطالعه، نقش رجال عصر قاجار می‌باشد. علی‌رغم تمام کاستی‌ها و ضعف‌های ساختاری در جامعه و دیوان سالاری عصر قاجار، در زمینه سیاست خارجی، با مراجعه‌ای به اسناد و شرح احوال‌های باقی مانده و همچنین بازبینی وزارت امور خارجه که قدیمی‌ترین وزارت خانه کشور می‌باشد این استنتاج را می‌توان داشت که اداره سیاست خارجی ایران، رجال محور بوده است (احتشام السلطنه، ۱۳۶۶: ۴۳۹-۳۵۷). بدین معنی که مسئولین اداره هیئت نمایندگی‌های ایران در خارج، به طور نسبی از رجال عمده ایران بوده و به مهارت‌های لازم دیپلماتیک منجمله آشنائی با زبان خارجی عمدتاً فرانسه و تشریفات و مکاتبات دیپلماتیک و فنون ایراد خطابه‌های دیپلماتیک آگاهی داشته‌اند. این به معنای صحت رفتار و موضع‌گیری‌های آنها به طور مطلق نیست. نفس تسلط و آگاهی‌های دیپلماتیک آنها قابل شناسائی و توجه می‌باشد. به عنوان نمونه می‌توان به ممتازالسلطنه سفیر ایران در فرانسه اشاره کرد که حدود بیست و پنج سال در سمت سفارت در پاریس اقامت داشته و علاوه بر تسلط به زبان فرانسه با محافل فرانسوی مختلف آشنا بوده (ملک الشعرا بهار، ۱۳۲۳: ۳۸-۳۷) و اسناد موجود در آرشیو سازمان‌های بین‌المللی در ژنو نشان می‌دهد که وی به دیپلماسی چندجانبه نیز آشنا بوده که در ادامه مقاله به یکی از موارد حضور وی در اجلاس‌های بین‌المللی پرداخته خواهد شد. به طور کلی باید در نظر داشت که دیپلمات‌های ایران در دوره قاجار از اولین گروه‌هایی بودند که در صدد علل یافتن دلایل عقب‌افتادگی و حل مشکلات و ضعف‌ها بودند (لمپتون، ۱۳۷۵: ۵۵) و این البته به عنوان دفاع از عملکرد فردی همه آنها نباید قلمداد گردد.

با عنایت به این فضا، مجموعه رفتاری ایران در سازمان‌های بین‌المللی مستقر در ژنو در ربع اول قرن بیستم به گواهی اسناد و مدارک موجود در آرشیو سازمان‌های مزبور را می‌توان با سه مفهوم "هویت"، "حاکمیت" و "توسازی" توضیح داد. بدین صورت که مجموعه اسناد و مدارک موجود از حضور هیئت‌های دیپلماتیک ایران در اجلاس‌های مختلف سازمان‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که دیپلمات‌های ایران، در پی این بوده‌اند که هویت ایرانی را از طریق ابزار دیپلماتیک در عرصه جهانی به نمایش گذاشته تا این هویت مورد تأیید و شناسائی دیگران قرار گیرد و دولت - ملت ایران به عنوان عضوی پایدار از جامعه جهانی قلمداد گردد. همچنین، دیپلمات‌های ایرانی، به موضوع حاکمیت ایران با توجه به ابعاد سرزمینی و سیاسی آن توجه داشته و سعی کرده‌اند از فضا، ابزار و امکانات موجود در سازمان‌های بین‌المللی برای این منظور استفاده کنند و سرانجام تلاش کرده‌اند، با توجه به ایجاد زمینه‌های لازم در حوزه

تعاملات تخصصی در عرصه زندگی اجتماعی، از امکانات سازمان‌های بین‌المللی برای بهبود شرایط ایران استفاده کنند و بعبارت دیگر در پی کسب کمک‌های فنی از سازمان‌های بین‌المللی برای بهبود شرایط نوسازی جامعه ایران بوده‌اند. تأکید بر این نکته ضروری است که این پژوهش به زندگی مشخص و اداری دیپلمات‌های ایرانی در آن دوران نمی‌پردازد و در پی رد و یا تأیید شخصی آنها نیست.

صحبت دیدگاه فوق در سه مفهوم "هویت"، "حاکمیت" و "نوسازی" در تحلیل رفتار ایران در سازمان‌های بین‌المللی با مذاقه در هر کدام از آنها مورد تأیید قرار خواهد گرفت. بدین صورت که هر کدام از مفاهیم فوق، با مراجعه به مواردی مشخص روشن می‌شوند. لازم به ذکر است که موارد و مصادیقی که مطرح خواهند شد، در برگزیده همه موارد فعالیت‌های ایران در سازمان‌های بین‌المللی نیست. طبیعی است ذکر همه موارد نه میسر است و نه مطلوب. اما مراجعه به برخی از مواردی که بتوانند مفاهیم رفتاری ایران را روشن کند ضروری است.

الف) هویت:

ایران با حضور در سازمان‌های بین‌المللی در ابتدای قرن بیستم، در پی اثبات هویت خود به عنوان یک کشور مستقل از یک سو و هویت ویژه و منحصر به عنوان یک کشور ریشه‌دار از سوی دیگر بوده است. در خصوص بعد اول یعنی حضور به عنوان تأییدی بر هویت مستقل به عنوان یک کشور باید گفت در ابتدای قرن بیستم تعداد کشورهای مستقل جهان، حدود سی کشور می‌باشد و بسیاری از مناطق دنیا، در قلمرو مستعمراتی کشورهای اروپائی قرار داشته‌اند. لذا نفس حضور در اجلاس و سازمان‌های بین‌المللی نشانگر "بودن" و "هویت مستقل داشتن" قلمداد می‌گردد.

ذکر نمونه اتحادیه بین‌المللی تلگراف جالب به نظر می‌رسد. در کنفرانس ۱۹۰۶ این اتحادیه که در برلین تشکیل شده‌اند فقط این کشورها حضور دارند: آلمان، اتریش، برزیل، دانمارک، انگلیس، ژاپن، نروژ، آمریکا، مجارستان، بلغارستان، اسپانیا، یونان، مکزیک، سوئیس، آرژانتین، بلژیک، شیلی، فرانسه، ایتالیا، موناکو، ایران، سوئد، ترکیه عثمانی و اروگوئه. باید اضافه کرد که برخی دیگر از کشورها عضو اتحادیه بین‌المللی تلگراف بوده‌اند که در کنفرانس مزبور شرکت نداشته‌اند ولی تعداد آنها اندک می‌باشد. در آسیا در آن زمان فقط ایران و سیام (تایلند فعلی)، به عنوان کشورهای مستقل شناخته می‌شده‌اند.

شبهه همین پدیده را ما در کنفرانس دیپلماتیک ۱۹۰۶ ژنو در مورد کنوانسیون مربوط به کمک به مصدومان و آسیب‌پذیران در جنگ شاهدیم. شایان ذکر است که اولین کنوانسیون ژنو در مورد حقوق نظامیان و غیرنظامیان در جنگ‌ها در ۲۲ اوت ۱۸۶۴ به تصویب می‌رسد و

ایران در ۵ دسامبر ۱۸۷۴ به آن می‌پیوندد و از آن تاریخ به بعد، در تمام کنفرانس‌های دیپلماتیکی که منجر به انعقاد کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو می‌شود، حضور داشته است.

در نخستین کنفرانس بین‌المللی کار منعقد در واشنگتن در ۱۹۱۹ حدود ۳۵ کشور حضور دارند. در این کنفرانس، تعداد کشورهای آمریکای لاتین بیشتر از سایر مناطق است. به طور کلی باید در نظر داشت که تعداد کشورهای مستقل در آمریکای لاتین در مقایسه با قاره‌های آسیا و آفریقا در ابتدای قرن بیستم بیشتر است. از آسیا سه کشور حضور دارند که عبارتند از ایران، سیام (تایلند) و هند. شایان دقت می‌باشد که حضور هند نه به عنوان یک کشور مستقل بلکه به عنوان کشوری که دارای تعداد قابل توجه کارگر صنعتی بوده، می‌باشد. یادآوری می‌شود که در کنفرانس‌های جهانی کار، همه هیئت‌های نمایندگی کشورها از سه دسته نمایندگان دولت، نمایندگان کارگران و نمایندگان کارفرمایان تشکیل می‌شوند. جالب آنکه بخاطر عدم وجود اتحادیه‌های کارگری منسجم و همچنین کارفرمایان مستقل، هیئت نمایندگی ایران در اولین کنفرانس جهانی کار از معدود هیئت‌هایی است که فقط نمایندگان دولت در آن حضور دارند. مقایسه هیئت نمایندگی هند با هیئت نمایندگی ایران نیز جالب بنظر می‌رسد. در هیئت نمایندگی هند، سه دسته نمایندگان دولت، کارگران و کارفرمایان حضور دارند ولی مسئول نمایندگان دولت فردی انگلیسی بنام (Louis James Kershaw)، از اداره مستعمرات هند (India Office) از لندن و نماینده کارفرمایان، انگلیسی دیگری بنام (Alexander Robertson Murray) می‌باشد و اما نماینده کارگران (Narayan Malhar Joslie) از بمبئی در کنفرانس شرکت کرده‌اند (League of Nations, 1920: 5-10). منظور از ذکر این جزئیات آن است که ایران علی‌رغم فقدان پایگاه صنعتی و به تبع آن نداشتن کارگر صنعتی، اتحادیه کارگری و تشکل کارفرمائی مستقل از فرصت مطرح شدن در عرصه بین‌المللی چندجانبه و گرفتن تأثیری بر هویت مستقل خود بهره می‌گرفته است.

مورد جامعه ملل نیز حائز اهمیت می‌باشد. منشور جامعه ملل در پی کنفرانس صلح ورسای شکل گرفت در ۲۸ ژوئن ۱۹۱۹ توسط ۴۴ کشور امضاء شد. از این کشورها، ۳۱ کشور در جنگ جهانی اول شرکت داشتند. نخستین جلسه جامعه ملل در ۱۰ ژانویه ۱۹۲۰ در لندن تشکیل شد و سپس دبیرخانه آن به ژنو منتقل گردید و نخستین مجمع عمومی آن در ۱۵ نوامبر ۱۹۲۰ در ژنو منعقد شد. ماهیت عمدتاً سیاسی و امنیتی این نهاد چندجانبه برای ایران حائز اهمیت بود. علی‌رغم چالش‌های عمده‌ای که ایران در پذیرش به کنفرانس صلح ورسای داشت، به عضویت جامعه ملل در آمد. مجلس شورای ملی در جلسه ۹ جودی سنه ۱۳۰۰ ماده واحد عضویت ایران در جامعه ملل را تصویب نمود. راپرت تعهدنامه ایران به جامعه ملل شامل یک

مقدمه و ۲۶ اصل و دو ضمیمه می‌باشد (ملک الشعرا بهار، ۱۳۲۳: ۲۲۴) و از آنجا که حضور در این نهاد مظهر وجود در جامعه جهانی قلمداد می‌گردید، ایران از ابتدا تا انتها در جامعه ملل فعال بود.

در این پژوهش سال‌های اولیه و مهم جامعه ملل مد نظر است. در فاصله ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۵ که سال‌های جنینی جامعه ملل می‌باشد، رفتار ایران نشان می‌دهد که از هر فرصتی که پیش آمده است، ایران سعی می‌کرد، هویت مستقل خود به عنوان یک کشور را مطرح کند. در فاصله چند ماهی که جلسات جامعه ملل در لندن تشکیل می‌گردید، ایران نخستین دعوای خود علیه روسیه بلشویک را مطرح کرد و جلب توجه جهانی نمود. به موضوع شکایت ایران در ششمین جلسه شورای جامعه ملل در روزهای ۱۴ تا ۱۶ ژوئن ۱۹۲۰ یعنی شش ماه بعد از تشکیل جامعه ملل رسیدگی شد. نظر بر جنبه حاکمیتی و امنیتی این دعوی، در ادامه نوشتار، بصورت جزئی‌تر بدان پرداخته خواهد شد. در اینجا تأکید بهره‌برداری از این فضای بین‌المللی و مکانیزم‌های چندجانبه برای طرح نفس هویت مستقل ایران می‌باشد.

علاوه بر طرح هویت ایران به عنوان یک کشور مستقل، اسناد و مدارک مربوط به ایران در آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو نشان می‌دهند که ایران بر عناصر برجسته‌ای از هویت خود نیز تأکید می‌کرده است. بدین معنی که صرف شناسائی به عنوان یک کشور برای ایران کافی نبوده و ایران سعی می‌کرده بر هویت متفاوت خود از دیگران - البته در چارچوب‌های امکان‌پذیر در مجامع بین‌المللی - تأکید کند. در این خصوص ترکیبی از هویت ایرانی با برجستگی عناصر اسلامی را می‌توان در مجموعه رفتارهای مطرح شده توسط ایران را یافت.

یکی از مباحثی که در اجلاس‌های مربوط به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو اواخر قرن نوزدهم و در ابتدای قرن بیستم مطرح بوده، علائمی است که می‌توان از آنها برای کمک به مصدومین و مجروحین به عنوان علائم بشردوستانه و بیطرف استفاده کرد. از آنجا که طراح ایده علائم بیطرف و راه‌اندازی کمیته بین‌المللی صلیب سرخ یک سوئیس بنام Henray Dunnant بوده است، طبق مباحثات فراوانی که در کنفرانس می‌شود، این تصمیم اتخاذ می‌گردد که رنگ پرچم سوئیس بر عکس شده و با توجه به بیطرفی سوئیس، پرچم بر عکس شده، یعنی صلیب سرخ در متن سفید رنگ علامت بیطرفی شناخته شود. مقررات مزبور در کنفرانس‌های ۱۹۰۶ و ۱۹۲۹ و ۱۹۴۹ مورد بازنگری قرار می‌گیرد. در کنفرانس ۱۹۰۶ ژنو، ممتازالسلطنه رئیس هیئت ایرانی شرکت کننده در کنفرانس در جلسه دوم کنفرانس در ۱۵ ژوئن، با طرح دلائل مذهبی، بر حق ایران از استفاده نکردن از علامت صلیب سرخ تأکید می‌کند و بحث علامت مستقل شیر و خورشید سرخ را پیش می‌کشد (Consiel Federal Suisse, Convention de Geneve, 1906). به طور کلی باید در نظر داشت که ایران و عثمانی در دوره

قاجار بر بکار بردن دو علامت مجزی به عنوان نهادهای هویتی متفاوت تأکید می‌کرده‌اند (آذری شهرضایی، ۱۳۸۴: ۸۶-۹۵). در ادامه این مباحث در کنفرانس بازنگری ۱۹۲۹ هیئت ایران به ریاست انوشیروان خان اسپهبدی، موضوع را دنبال کرده (Consiel Federal Suisse, 1929: 44) و طی پروتکلی سه علامت صلیب سرخ، هلال احمر و شیر و خورشید سرخ به عنوان علائم سه گانه موضوع کنوانسیون‌های ژنو مورد شناسائی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر ایران در اجلاس‌های دیپلماتیک مربوط به کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، بر تفاوت‌های هویتی خود با دنیای مسیحیت و همچنین عثمانی تأکید می‌کند.

در جامعه ملل نیز ایران بر بعد اسلامی در اظهارات عمومی تکیه می‌کند. ارفع‌الدوله رئیس هیئت نمایندگی ایران در اجلاس مجمع عمومی در ۱۹۲۱ طی نطقی یادآور می‌شود که تا قبل از جنگ یونان و ترکیه، جهان اسلام با ۳۰۰ میلیون جمعیت دو نماینده یعنی دو کشور ترکیه و ایران، در جامعه ملل داشت و حال که ترکیه بخاطر درگیری در جنگ مزبور قادر به شرکت در جلسات نیست، ایران تنها نماینده جهان اسلام می‌باشد. به طور کلی در اظهارات عمومی، ایران بر بعد هماهنگی با جهان اسلام و لزوم افزایش اعضای مسلمان جامعه ملل تأکید می‌کرده است (League of Nations, Thirty-Third Plenary Meeting, 1921).

با توجه به آنچه که ذکر شد رسیدن به استنتاج منصفانه خواهد بود که آنگونه که اسناد می‌گویند ایران از طریق دیپلماسی چندجانبه، هویت مستقل و بعضاً منحصر به فرد خود به عنوان یک دولت - ملت را در سازمان‌های بین‌المللی در ابتدای قرن بیستم تثبیت می‌کرد. همین تثبیت و جا افتادگی است که به نحوی در دهه‌های بعد به ایران در مجموعه نهادهای وابسته به سازمان ملل متحد بعد از جنگ جهانی دوم کمک می‌کند و ایران نه تنها به عنوان یکی از اعضای تشکیل دهنده سازمان ملل متحد، بلکه به عنوان یک دولت-ملت فعال در مجموعه فوق مطرح می‌گردد که خود موضوع پژوهش مستقل است ولی عناصری از تداوم را می‌توان در حرکت ایران در دیپلماسی چندجانبه را در سر تا سر قرن بیستم میلادی مشاهده کرد.

(ب) حاکمیت:

علاوه بر تثبیت هویت، مطالعه اسناد آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی ژنو نشان می‌دهد که ایران از طریق این سازمان‌ها، در پی اعمال حاکمیت خود نیز بوده است. این پدیده مخصوصاً در رفتار ایران در جامعه ملل کاملاً مشخص می‌باشد. به طور کلی باید در نظر داشت که ایران در جنگ جهانی اول آسیب‌های فراوانی دید (نظام السلطنه، ۱۳۷۹. باست، ۱۳۷۷. گرکه، ۱۳۷۷). لذا در دوران بعد از جنگ و تشکیل جامعه ملل از هر فرصتی برای دستیابی به حاکمیت خدشه‌دار

شده خود استفاده می‌کرد. به‌طور اختصاصی دو مورد در سال‌های اولیه تأسیس جامعه ملل بیانگر حساسیت ایران نسبت به اعمال حاکمیت از طریق امکانات دیپلماسی چندجانبه می‌باشد. مورد اول طرح دعوی ایران علیه روسیه بلشویک در شورای جامعه ملل و مورد دوم تلاش برای مستثنی کردن ایران از کنوانسیون سن‌ژرمن در خصوص لغو ممنوعیت فروش اسلحه به منطقه خاورمیانه می‌باشد. هر دو مورد اعمال حاکمیت و تأمین امنیت، محوری‌ترین مفهوم شکل‌دهنده رفتار هیئت نمایندگی ایران است.

در مورد دعوای ایران علیه بلشویک‌ها، شورای جامعه ملل در اجلاس ششم خود در ژوئن ۱۹۲۰، مورد بررسی قرار می‌دهد. در این اجلاس که از ۱۴ تا ۱۶ ژوئن در جریان بوده، چهار موضوع در دستور کار بوده که ایران یکی از آنهاست. اعضای شوری عبارتند از بلژیک، برزیل، فرانسه، یونان، ایتالیا، ژاپن و اسپانیا. رئیس شوری در جلسات اظهار می‌دارد که اقامه دعوای ایران علیه روسیه، نخستین موردی است که تحت مواد ۱۰ و ۱۱ منشور جامعه ملل مطرح می‌گردد. این مواد مربوط به تهدید صلح و امنیت بین‌المللی و همچنین تهدید علیه تمامیت ارضی اعضاء جامعه ملل است. اصل ماجرا هم مربوط به مسئله حمله سیزده قایق نیروی دریائی شوروی به شهر انزلی و بمباران کردن منطقه اطراف گمرک انزلی به بهانه دستگیری ژنرال Denikin و کشتی نظامی او، در ۱۸ ماه مه ۱۹۲۰ می‌باشد. ژنرال Denikin از فرماندهان نظامی روسیه تزاری بوده که با کشتی خود به انزلی پناهنده شده بوده و بلشویک‌ها خواستار تسلیم وی بوده‌اند. دولت ایران، اقدام دولت بلشویک در بمباران انزلی را ناقض حاکمیت خود دانسته و به مسکو اعتراض کرده است (مستوفی، ۱۳۶۳: ۱۷۰-۱۲۷).

در این جلسه نصرت‌الدوله فیروز وزیر خارجه ایران جزئیات حادثه و مکاتبات را تشریح می‌کند و به سئوالات اعضای شوری پاسخ می‌دهد، بنخاطر آنکه روسیه بلشویک عضو جامعه ملل نیست، شوری نمی‌تواند تصمیم عمده‌ای اتخاذ کند. دولت ایران خواستار اقدام جدی شوری و پی‌گیری آن است. اما شوری به صدور قطعنامه‌ای اکتفا می‌کند. در این قطعنامه ضمن اشاره به تعرض بلشویک‌ها، تمامیت ارضی ایران مورد تأکید قرار گرفته و از تداوم گفتگوها بین دولت ایران و دولت بلشویکی حمایت می‌شود (League of Nations, 1920: Annx61f).

مجموعه اسناد موجود در آرشیو جامعه ملل بسیار جامع می‌باشد و علاوه بر مذاکرات جلسات شورای امنیت جامعه و مکاتبات دولت ایران با جامعه ملل، حاوی اسناد خصوصی نصرت‌الدوله فیروز نیز می‌باشد. قطعاً در چارچوب سیاست ضد بلشویکی انگلیس، طرح دعوای ایران هماهنگ با خط استراتژیک لندن می‌باشد. شایان ذکر است که دیدگاهی وجود دارد که معتقد است عضویت ایران در جامعه ملل به تشویق انگلیس صورت گرفت و انگلیسی‌ها فکر می‌کردند با توجه به قرارداد ۱۹۱۹، همیشه و در هر بحثی در جامعه ملل رأی

ایران را خواهند داشت (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۱۷۷-۱۷۰). در عین حال مجموعه فشارهائی که به روسیه بلشویک وارد شد، همراه با شرایط داخلی ضعیف روسیه و تلاش دیپلماتیک ایران به قرارداد ۱۹۲۱ بین دولت تهران و مسکو انجامید (سپهر، ۱۳۷۴: ۱۱۲).

مورد دوم مربوط به کنوانسیون سنت ژرمن (Convention of St.Germain) می‌باشد. کنوانسیون سنت ژرمن از قدیمی‌ترین کنوانسیون‌های خلع سلاحی دنیاست که در قالب اهداف خلع سلاحی جامعه ملل، به موضوع سلاح‌های غیر مجاز می‌پردازد و از اعضای امضاء کننده کنوانسیون می‌خواهد که از صدور سلاح به مناطقی از دنیا که خطرناک تشخیص داده شده بودند، من جمله خاورمیانه خودداری کنند. باید در نظر داشت که به طور کلی دولت‌های بزرگ و در رأس آنها انگلیس در این دوران حتی از طریق سفارت‌خانه و کنسولگری‌های خود در پی محدودیت دسترسی ایران به اسلحه بودند (احتشام السلطنه، ۱۳۶۶: ۳۶۷-۳۶۳).

ارفع‌الدوله نماینده ایران (ارفع، ۱۳۶۴؛ شقاقی و میرزا هاشم، ۱۳۶۵: ۱۰۸-۱۰۵) در جامعه ملل در ۱۸ سپتامبر ۱۹۲۳، نامه‌ای به شورای امنیت جامعه ملل می‌فرستد که طبق آئین‌نامه‌های مربوطه بین اعضای شورای توزیع می‌گردد. در این نامه ایران، ضمن حمایت از جلوگیری از گسترش سلاح‌های غیر قانونی که موضوع ماده دوم کنوانسیون می‌باشد، از شورای می‌خواهد که ایران را در برداشتن موانعی که ماده شش کنوانسیون برای کشور ایجاد می‌کند یاری نماید. براساس این ماده ایران در منطقه‌ای قرار می‌گیرد که فروش اسلحه به آن مجاز قلمداد نمی‌گردد.

نامه ارفع‌الدوله چارچوب حقوقی و دیپلماتیک دقیق و روشن دارد و وی در نامه رسمی خود به شورای اظهار می‌دارد که براساس دستورالعملی که از دولت دریافت کرده به عنوان عضوی از جامعه ملل، از هرگونه اقدامی که در گسترش سلاح‌های غیرمجاز استقبال می‌کند ولی به عنوان یک دولت مستقل و با استناد بر ماده ۱۰ منشور جامعه ملل ملزم به دفاع از تمامیت ارضی خود می‌باشد و لذا باید برای ارتش ۷۵۰۰۰ نفری خود سلاح تهیه کند. اما فصل دوم معاهده سن ژرمن که در ۱۹۱۹ بدون مشارکت ایران تهیه شده، دارای موادی است که ایران را در منطقه ممنوعه قرار می‌دهد و این موانعی را در واردات اسلحه برای دولت فراهم کرده است. ارفع‌الدوله در نامه خود می‌افزاید که از طرف دولت خود دستور دارد رسماً نسبت به ماده ۶ کنوانسیون اعتراض کند. ایران هیچگاه در تنظیم این مواد مورد مشورت قرار نگرفته و نمی‌تواند اعتبار هر سندی که ناقض حاکمیت ایران باشد را بپذیرد. لذا ایران از شورای جامعه ملل تقاضا دارد که در پایان دادن به این سختی ایران را یاری کند و در ضمن ابزار لازم برای مبارزه با سلاح‌های غیر مجاز را در اختیار ایران قرار دهد. ارفع‌الدوله در پایان نامه خود یادآوری می‌کند که ایران نمی‌تواند کنوانسیون سن ژرمن را به صورتی که عرضه شده به رسمیت بشناسد (League Of Nations, 1923: IX).

در پی درخواست ایران، شورای امنیت جامعه ملل در ۲۹ سپتامبر ۱۹۲۳ تشکیل جلسه می‌دهد. ارفع‌الدوله نامه‌ای را که ارسال کرده قرائت می‌کند. در شوری ضمن بررسی اعتراض ایران، مباحث مختلفی مطرح می‌گردد و ارفع‌الدوله به مطالب مطرح شده پاسخ می‌دهد و استدلال می‌کند ایران در سال‌های اخیر از دو طرف مورد حمله قرار گرفته و در ضمن فاقد کارخانه اسلحه‌سازی است و مجبور می‌باشد که نیازهای تسلیحاتی خود را از فرانسه، ایتالیا، انگلیس و اطریش وارد کند (League Of Nations, 1923: VIII). در ادامه مباحث قطعنامه‌ای صادر می‌کند که بر اساس آن از کمیسیون مختلط موقت Temporary Mixed Commission می‌خواهد که موضوع درخواست ایران را بررسی کند. در خصوص اصلاح ماده ۶ کنوانسیون سن ژرمن، شوری اظهار می‌دارد که دیدگاه ایران به دیدگاه اعضای کنوانسیون خواهیم رساند (League Of Nations, 1923, IX).

آنچه در مورد فوق یعنی طرح دعوی علیه بلشویک‌ها و اعتراض به کنوانسیون سن ژرمن - بدون در نظر گرفتن گرایش‌های سیاسی شخصی نمایندگان ایران که در دو سطح مختلف دیپلماتیک قرار دارند - نشان می‌دهد این است که برای ایران تکیه بر حاکمیت مهم بوده است. به طور کلی باید در نظر داشت که جامعه ملل در یک چشم انداز کلی، نهادی چندان موفق در تامین امنیت بین‌المللی و تحقق امنیت جمعی نیست اما آنچه جلب توجه می‌کند هنجارهایی است که در تداوم تحول دیپلماسی چندجانبه، جامعه ملل توانسته شکل دهد که قطعاً یکی از هنجارها، احترام به حاکمیت دولت - ملت‌ها می‌باشد. ایران نسبت به این موضوع حساسیت لازم را در سازمان‌های بین‌المللی نشان داده است.

ج) کمک‌های فنی جهت نوسازی

سومین مفهومی که براساس اسناد موجود در آرشیوهای ژنو در خصوص رفتار ایران در سازمان‌های بین‌المللی در ابتدای قرن بیستم قابل طرح می‌باشد گرفتن کمک‌های فنی از سازمان‌های بین‌المللی جهت نوسازی سامانه اداری، اقتصادی و اجتماعی کشور است. تکیه بر این نکته ضروری می‌باشد که جلب کمک‌های فنی سازمان‌های بین‌المللی، در حال حاضر نیز یکی از اهداف دیپلماسی چندجانبه تمام کشورهای در حال توسعه می‌باشد. کمک‌های فنی سازمان‌های بین‌المللی نسبت به کمک‌های فنی دولت‌های بزرگ، از نظر سیاسی کم در دستر تر و از نظر محتوایی عمیق‌تر بوده و عمدتاً ناظر بر افزایش ظرفیت‌های ملی در تجزیه و تحلیل وضعیت نیازها، بهبود روش‌ها و تأمین احتیاجات در حوزه‌های تخصصی می‌باشد. جالب است

که ایران در سازمان‌های بین‌المللی از ابتدا در این مسیر حرکت کرده است. این حرکت‌ها در جهت نوسازی دستگاه‌های بهداشتی، اقتصادی و فنی کشور بوده است.

طبق مباحثاتی که در نخستین کنفرانس جهانی کار در ۱۹۱۹ می‌شود، بحث ایران در کمیسیون کشورهای ویژه (Commission on Special Countries) مطرح شده و کمیسیون به این نتیجه می‌رسد که نمی‌توان از ایران خواست که کنوانسیون حقوق کار را اجرا کند و قبل از هر چیز باید در مورد وضعیت ایران از طریق همکاری دولت، اطلاعات و ارقام لازم در مورد شرایط کار و کارگری جمع‌آوری و تدوین گردد (League Of Nations, 1920: 232). هر چند که کنفرانس به عرضه کمک‌های فنی به ایران اشاره‌ای ندارد ولی باید در نظر داشت توجه به امر تجزیه و تحلیل وضعیت، نخستین گام سامان دادن و نوسازی قوانین کارگری قلمداد می‌گردد. اسناد بعدی در اینکه در این زمینه در عمل چه اقدامی صورت گرفته وجود ندارد.

در زمینه بهداشت، اسناد گویاتر می‌باشند. شرایط ناهنجار سیاسی و اقتصادی و فحطی (حسینی، ۱۳۷۱) و گرانی اثرات نامطلوبی بر بهداشت عمومی ایران گذاشته بود. ایران رسماً در نخستین جلسه کمیته بهداشت جامعه ملل منعقد در ۱۱ مارس ۱۹۲۴ از آن کمیته می‌خواهد که گزارشی در مورد وضعیت بهداشتی و بیماری‌های واگیر در ایران تهیه کند. این درخواست مورد تصویب کمیته مزبور قرار می‌گیرد (League Of Nations, 1924: III). در پی این تصمیم‌گیری کمیته بهداشت جامعه ملل دکتر گیل‌مور (Gilmour) را به ایران اعزام می‌دارد و وی وضعیت بهداشتی ایران را بررسی دقیق کرده و گزارش خود را به کمیته عرضه می‌دارد. این گزارش در چهارمین کمیته بهداشت در ۹ ژوئن ۱۹۲۵ مطرح می‌گردد. در این جلسه کمیته بهداشت به شورای جامعه ملل توصیه می‌کند که گزارش دکتر گیل‌مور را به دولت ایران ارسال دارد و از دولت ایران بخواهد، سیستم مدرن مراقبت بهداشتی را در شهرداری‌ها راه‌اندازی کند و از بخش بهداشتی شهرداری تهران، گروهی برای آشنائی با فعالیت‌های بهداشتی به کشورهای غربی اعزام گردند (League Of Nations, 1925: III).

در زمینه تلگراف، اسناد موجود در آرشیو ITU نشان می‌دهد که ایران در سیستم جهانی تلگراف ادغام بوده و این خود ناشی از ماهیت کار تلگراف به عنوان پدیده‌ای فنی می‌باشد. عبارت دیگر ایران باید استانداردهای لازم را رعایت می‌کرده است. رعایت این استانداردها مستلزم آگاهی بوده و ایران در اثر حضور در شبکه جهانی شده تلگراف آن زمان از این آگاهی برخوردار بوده است (Bureau International de L' Union Telegraphique, 1915: 79-75-74-71-70-7-3).

در پایان این بحث ذکر این نکته ضروری است که در امر کمک‌های فنی سازمان‌های بین‌المللی در ابتدای قرن بیستم در مراحل اولیه کار خود بوده‌اند.

نتیجه:

آنچه در این پژوهش روشن شد این بود که آرشیو سازمان‌های بین‌المللی در ژنو، حاوی اسناد و مدارک قابل مطالعه و پژوهش در خصوص ایران در اوائل قرن بیستم و در سال‌های پایانی دوران قاجار می‌باشد. این اسناد جنبه‌های چندان روشن نشده دیپلماسی چندجانبه ایران در تعامل با دیگران و به عنوان یکی از اعضای جامعه بین‌المللی را نشان می‌دهند. ایران از نظر داخلی، ضعیف و شیرازه اداری کشور در اثر فشارهای گوناگون بهم ریخته بوده و شرایط بین‌المللی نیز در دوران انتقال و گذر سختی بسر می‌برده است. در چنین فضائی براساس اسناد موجود، ایران با آگاهی از ابزار دیپلماتیک فراهم شده در دیپلماسی چندجانبه، گام‌های فراتر از روابط دوجانبه سنتی محصور در روابط ایران با قدرت‌های بزرگ برداشته و سعی کرده است در مجامع بین‌المللی سیاسی مانند جامعه ملل و در مجامع بین‌المللی تخصصی نظیر کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، سازمان جهانی کار و اتحادیه جهانی تلگراف، هویت ایران به عنوان یک کشور مطرح، بر حاکمیت ایران تأکید و از ظرفیت‌های سازمان‌های مزبور برای نوسازی کشور بهره گیرد. علی‌رغم چالش‌های فراوان داخلی و بین‌المللی، مجموعه اسناد آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در ژنو نشان می‌دهد که ایران از کارکرد دیپلماسی چندجانبه آگاه بوده و با حضور خود در این مجامع، سنگ بناهایی را گذاشته که در تداوم آن، با همه کاستی‌های سازمان‌های بین‌المللی، ایران در سیاست خارجی خود، ارتباط، تحرک و تعامل با آنها را دنبال کرده است. ابهام‌هایی فراوان درباره دیپلماسی ایران در ابتدای قرن بیستم وجود دارد و هنوز پرسش‌های فراوانی پاسخ داده نشده‌اند. با وجود همه ابهام‌ها، این پژوهش تا حدودی روشن ساخت که جدی گرفتن آرشیوهای سازمان‌های بین‌المللی در مطالعه شرایط داخلی و خارجی ایران می‌تواند مفید واقع گردد. مخصوصاً آرشیوهای موجود در سازمان‌های بین‌الدولی در ژنو که در کنار پدیده‌های سیاسی، به ابعاد زندگی اجتماعی و اقتصادی نیز می‌پردازند.

منابع و ماخذ:

الف- فارسی:

۱. اتحادیه، منصوره و سعاد پیرا نصرت‌الدوله. «مجموعه مکاتبات، اسناد، خاطرات فیروز میرزا فیروز». (تهران: کتاب سیامک ۱۳۷۸).
۲. آذری شهرضائی، رضا. «جنگ بیرق، شیر و خورشید ایران در تقابل با ماه و ستاره عثمانی» گفتگو، شماره ۴۳ (۱۳۸۴).
۳. باست، الیور. «آلمانی‌ها در ایران: نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول براساس منابع دیپلماتیک فرانسه». ترجمه حسین بنی احمد، (تهران: شیرازه، ۱۳۷۷).
۴. برباب، حسینی. قحطی و گرانی در سال ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ قمری. «گنجینه اسناد»، سال دوم، دفتر سوم و چهارم، شماره ۷ و ۸، پائیز و زمستان ۱۳۷۱.

۵. بهار، ملک‌الشعرا. «تاریخ مختصر احزاب سیاسی: انقراض قاجاریه». (تهران: امیرکبیر ۱۳۲۳)
۶. بهنام، جمشید. «ایرانیان و اندیشه تجدد تهران». (فرزان: چاپ دوم، ۱۳۸۳). جمشید بهنام، در رابطه با ژنو در اوائل قرن بیستم می‌نویسد: «در این زمان نیز روشنفکران ایرانی با روشنفکران عرب و ترک در رابطه بوده‌اند و این سومین باری است که در طول صد و پنجاه سال شاهد این نوع آشنائی‌ها و همکاری‌ها و گفتگو هستیم. نخست در دهه‌های میانی قرن نوزدهم میان صدراعظم‌ها و دیپلمات‌ها و سپس در پایان قرن میان روشنفکران در استامبول و تقلیس و قاهره و سر انجام در سال‌های قبل از جنگ بین‌المللی و در طول سال‌های جنگ در برلین و پاریس و ژنو»
۷. در مجموعه منتشر شده توسط منصوره اتحادیه و سعاد پیرا، جمعا «۳۷۶ سند منعکس گردیده‌اند. در مجموعه موجود در آرشیو ۳۸۵ سند ذکر شده‌اند. شایان ذکر است که شماره گذاری‌های آرشیو جامعه ملل و مجموعه منتشر شده در تهران الزاماً یکی نیست. برای فهرست اسناد منتشره شده فیروز میرزا در ایران نگاه کنید به: اتحادیه و پیرا، پیشین.
۸. دولت‌آبادی، یحیی. «حیات یحیی». جلد چهارم، چاپ دوم (تهران، انتشارات عطار ۱۳۶۱)
۹. زندفر، فریدون. «ایران و جامعه ملل». (تهران، تیراژه، ۱۳۷۷).
۱۰. سپهر، احمد علی. «خاطرات سیاسی مورخ‌الدوله سپهر». به کوشش احمد سمیعی، (تهران: نشر نامک، ۱۳۷۴)
۱۱. عامری، هوشنگ. «اصول روابط بین‌المللی». (تهران: آگاه، ۱۳۸۱).
۱۲. کارلو، ترنزیو پیو. «رقابت روس و انگلیس در ایران»، ترجمه عباس آذرین (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹)
۱۳. کاظم‌زاده، فیروز. «روس و انگلیسی در ایران ۱۹۱۴ - ۱۸۶۴». (تهران: انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۴)
- گرکه، اولریخ. «پیش به سوی شرق، ایران در سیاست شرقی آلمان در جنگ جهانی اول». ترجمه پرویز صدیقی (تهران: کتاب سیامک، ۱۳۷۷)
۱۴. لمپتون، س. «ایران عصر قاجار». ترجمه سیمین قصبی (تهران: جاودان خرد، ۱۳۷۵)
- لنزوسکی، جورج. «رقابت روسیه و غرب در ایران». ترجمه اسماعیل راتین (تهران: انتشارات جاویدان، ۱۳۵۶)
۱۵. مستوفی، عبدالله. «شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه». (تهران: زوار، ۱۳۴۳)، جلد سوم، چاپ دوم.
۱۶. ملکی، حسین. «مختصری از زندگی سیاسی سلطان احمد شاه قاجار». (تهران: محمد علی علمی، ۱۳۲۲)
۱۷. میرزا رضا خان، ارفع. «ایران دیروز (خاطرات پرنس ارفع)». (تهران: وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۶۴)
۱۸. میرزا محمود خان، احتشام السلطنه. «خاطرات احتشام السلطنه». به کوشش محمد مهدی موسوی و به اهتمام اسماعیل صارمی (تهران: زوار، ۱۳۶۶)
۱۹. نظام‌السلطنه، رضا قلی خان. «صورت جلسات». کتاب دوم پژوهش و بازنویشته منصور، اتحادیه (نظام‌مافی)، (تهران: سیامک ۱۳۷۹)
۲۰. هدایت مخبرالسلطنه، مهدیقلی. خاطرات و خطرات: توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من (تهران: زوار، ۱۳۴۴)
۲۱. هدایتی، محمد علی. مجموعه قراردادهای بین‌المللی چندجانبه ایران در ادوار جامعه ملل و سازمان ملل متحد (تهران: تابان، ۱۳۴۵)
۲۲. و ممتحن‌الدوله شقاقی، میرزا مهدی‌خان و میرزا هاشم. رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری به کوشش ایرج افشار (تهران: اساطیر، ۱۳۶۵)

ب- خارجی:

1. Bureau International de Union Telegraphique **Convention Radiotelegraphique International Berlin, 3 nov. 1906**, (Berne, Bureau International de l'Union Telegraphique, 1906).
 2. Bruce Gordon, **The Swiss Reformation** (Manchester: Manchester University Press, 2002).
 3. Bugnion, Francois. **Towards A Comprehensive Solution to The Question of Emblem**, (Geneva: International Committee of The Red Cross, 2005).
 4. Bureau International de L' Union Telegraphique **L' Union Telegraphique Internationale 1865- 1915** (Berne: Bureau International De L' Union Telegraphique, 1915), p. 23, p. 7, p. 70, p. 71, p.74, p. 75, p.79.
 5. Bureau International de l' Union Telegraphique, **Documents de la Conference Telegraphique Internationale de Paris, 1925, tome II, Traranx de la Conference** (Deliberation, Actes Defeinitifs), (Berne: Burean International de l, Union Telegraphique, 1925).
 6. Bureau International de l'Union Telegraphique **Documents de la Conference Telegraphique Internationale de Lisbonne, 1909** (Berne: Bureau International de l'Union Telegraphique, 1909).
 7. Bureau International de l'Union Telegraphique, **Convention Radio Telegraphique Internationale Protocole Final et Reglement de Service, Londres 1912** (Berne: Bureau International de l'Union Telegraphique, 1912).
 8. Bureau International de l'Union Telegraphique, **Processus – Verbaux, Conference Telegraphique de Londres, Annexes a La Convention de St.Petersborg, Revision de Londres, 26 Mai, 1903** (Berne: Bureau International de l'Union Telegraphique, 1903).
 9. Consiel Federal Suisse, **Actes de La Conference Diplomatique Pour L' Amelioration du Sort des Blesses et Malades Dans Les Amrmees en Campane et Pour l'elaboration d'arl Convention Relative au Traitement des Prionners de Guerre et Reunie a Geneve**, di. Ai 27 juillet 1929.
 10. Consiel Federal Suisse, Convention de Geneve, Actes de La Conference de Revision, Reunie A Geneve, de 11 Juin au 6 Julle 7, 1906.
 11. Consiel Federal Suisse, Conversion de Geneve, Acts de La Conference de Revision Reunie A Geneve, 11 Juin au 6 Julle 7, 1906.
- Dietrich Schinder and Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and other Documents**. (Lieden: Martinus Nijhoff, 2004).
12. International Labour Conference, Sess. 1-25 (1919-1941) Nomination of Delegates From Persia.
 13. International Labour Conference, Sess. 1-25 (1919-1941), Nomination of Delegates from Persia.
 14. International Telecommunication, **ITU-T Overview** (Geneva: ITU, 2005).
 15. League Of Nations, **“The Work of The First Session of The Health Committee”**, Annex 604, c. 77. 1924. III, March 11, 1924.
 16. League of Nations, **“Work of The Health Committee During Its Fourth Season**, Annex 767a, C. 248. 1925. III, June 9, 1925.
 17. League of Nations, **Appeal Under Articles X and XI A The Coverant Made By The Persian Government To The Leagve of Nations: Resolutions Adopted By The Council Of The Leagve Nations** Pruces s- Verbal Of The Six The Session of The Council of The League Of Nations, June 16, 1920, Annex 61f.
 18. League of Nations, **International Labor Conference: First Annual Meeting: Oct 28, 1919- Nov, 29, 1991, “Commission on Specail Countries, Report of The Commission on The Application of The House- of- Work Convention th Special Countries, as Provided in Article 405 of The Treaty of Peace”** in League of Nations, (Washington D C. Government Printing Office, 1920.

19. League of Nations, **International Labor Conference: First Annual Meeting: Oct 28 1919 – Nov. 29, 1919** (Washington: Government Printing Office, 1920)
20. League of Nations, Thirty-Third Plenary Meeting, **The Election of Non-Permanent Members of The Council, Statement by The Delegate of Persia**, Oct. 5, 1921 .
21. League of Nations, **Traffic in Arms and Ammunition. Request By The Persian Government. Report by M. Salandra Adopted by The Council** on Sep 29, 1923, Annex 577. C. 652. 1923.
22. League of Nations, Twenty-Third Meeting of The Council, **Traffic in Arms and Ammunition. Request of The Persian Government**, Sep 29, 1923, Annex 578. C. 651. 1923.
23. League Of Nations: **Traffic in Arms and Ammunition. Request By The Persian Government, Letter Dated Sep. 18, 1923 From His Highness Prince Arfaed-Dovleh to The President of The League Of Nations** Submitted to The Council on Sep 29, 1923, Annex 577a, C. 632. 1923.
24. M.C.S. Elsmark, **A Brief Introduction To The International Labour Office and Its Archives** (Geneva: ILO, 1997).
25. Robert M. Kingdon, **Adultery and Divorce in Calvin's Geneva** (Cambridge: Harvard University Press, 1995).
26. United Nations, **Guide to The Archives of The League of Nations: 1919-1946** (Geneva: United Nations, 1999).